

a disciplinovat společnost vnějším, direktivním zasahováním (a socialistické soutěžení patřilo k instrumentáriu těchto zásahů) vedlo v roce 1968 k proklamovanému záměru KSČ zřít se do budoucna pouhé mocenské politiky a namísto ní používat nepřímé prostředky řízení; v hospodářské reformě se to již rýsovalo v dávkovaném zavádění tržních mechanismů. Nezdar této politiky nebyl důsledkem jednotlivých nesouvisejících událostí působících jen lokální poruchy, nýbrž – s ohledem na stávky tato stať rozvíjela podobnou argumentaci – výsledkem dlouhodobého procesu strukturálního úpadku politické moci, během něžž mírný tlak jemně tkaných sociálních struktur rozrušoval ustavičně zaklínaný „ocelový pancíř“ komunistické moci.

Z němčiny přeložila Jana Heumos

Diskuse

Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění

Michal Pullmann

Diskuse o postavení sociálněhistorického bádání v soudobých dějinách je ve srovnání s výzkumem jiných historických epoch o to složitější a celkově citlivější, že se týká nejen systematického výzkumu socialistických diktatur, ale zasahuje i širší veřejné debaty a kolektivní paměť o socialistickém experimentu. Soudobé dějiny se nacházejí v dosti složitém terénu, vyznačeném protichůdnými nároky a cíli. Na straně jedné se od nich právem očekává – a to již od jejich ustavení začátkem devadesátých let – že poskytnou vyvážený obraz poválečných dějin: že zbaví obraz komunistické diktatury ideologických schémat a jednostranných interpretací, které byly závazné do roku 1989, a že nabídnou analytické nástroje i výkladové modely pro vysvětlení její dlouhodobé vnitřní stability i pozdějšího nenadálého zhroutení, míry uskutečnění totalitních nároků strany atd. Na straně druhé se však historický výzkum nedávných dějin stal objektem jiného očekávání – soudobé dějiny měly rovněž podat důkazy o všech minulých nepravostech, ukázat ošklivou tvář „komunismu“, demaskovat svou povahou zvrácené vztahy ovládnutí a ideologické kontroly a poskytnout tak vědecké opory pro příslib, že se komunistický experiment již nikdy nebude opakovat. Počátkem devadesátých let jen málokdo tušil, do jak velkého rozporu se tyto dva nároky – tedy výklad minulosti a posílení identifikačních vzorců – vlastně dostanou.¹

¹ K vzájemnému (těsnému) vztahu politické a analytické funkce výkladů nedávné minulosti viz

výrobních rezerv s sebou totiž mohlo přinést zostření pracovních norem) odpadla při měkkých normách, jež bylo možné i při několikerém zvýšení ještě vždy lehce překročit. Ve strojírenství např. vedl nízký podíl technicky odůvodněných (tedy tvrdých) norem kolem poloviny 50. let k masovému překračování pracovních norem asi o 200 až 300 procent. (Viz HEUMOS, P.: „Wenn sie sieben Turbinen schaffen, kommt die Musik“, s. 154–156.)

Mezitím se naplno projevíly důsledky takto konfliktně založeného pojetí soudobých dějin. Nejenže se zde za dvacet let jejich existence prosadilo jen malé množství metodologických inovací (typu sociálně- či kulturněhistorického bádání), poskytujících detailněji propracovaný vhled do různých skupinových zájmů, do vazeb konformity či do motivací nonkonformního jednání lidí. Velmi nápadné je také téměř úplné vytěsnění zahraničního bádání, které se zabývá obdobnými tématy a které nabízí výkladové modely pro podobné badatelské otázky. Patrně největší slabostí soudobých dějin se v poslední době ukázala být jejich snadná instrumentalizace a poddajnost ve vztahu k politické objednávce.

Cílem tohoto diskusního příspěvku je ukázat, že zmíněné jevy – tedy (a) relativní okrajovost sociálněhistorického bádání v českých soudobých dějinách, dále (b) téměř úplné vytěsnění zahraničních diskusí a konečně (c) snadná politická instrumentalizace českých soudobých dějin – nepředstavují oddělené problémy, ale jsou důsledkem prosazení totalitněhistorického způsobu výkladu, který se v devadesátých letech pokusil spojit nespojitelné: vědecky solidní interpretaci diktatury s demonstrací zavrženíhodného charakteru „komunismu“. Pro úspěšné překonání všech těchto potíží je tak zapotřebí nejen podrobit zkoumání totalitněhistorický výkladový model, stvrzený narativními postupy stavějícími proti sobě zlý „ režim“ a nevinnou, ovládnutou „společnost“, ale i prozkoumat možné příčiny toho, proč se tento výkladový model stal na tak dlouhou dobu hegemoniálním vyprávěním o „komunismu“.

„Režim“ a „společnost“

Ústřední kategorií výkladu komunistické diktatury se po roce 1989 stal pojem „ režim“.² „Režim“ přitom nepředstavoval jen soubor institucí, které náležely státnímu a stranickému aparátu (s významem, v němž se pro jiný historický kontext běžně používá označení „starý režim“), ale zpravidla se stával jednajícím subjektem dějin – měl vliv („režim“ sledoval, vykonával tlak atd.), také své zájmy („režim“ chtěl omezovat, brzdit, potírat atd.), a dokonce i specifickou psychologii („režim“ si byl vědom, některé aktivity mu byly nepříjemné nebo jimi dokonce byl zaskočen atd.).³

FULBROOK, Mary: Approaches to German contemporary history since 1945: Politics and Paradigms. In: *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History*, roč. 1, č. 1 (2004), s. 31–50.

- 2 O sémantickou analýzu pojmu „režim“ („moc“) v české polistopadové historiografii a o postižení příčin hegemoniálního postavení totalitněhistorického vyprávění jsem se pokusil ve stati „Diktatura, konsensus a společenská změna: K výkladu komunistické diktatury v českých akademických diskusích po roce 1989“. In: STORCHOVÁ, Lucie – HORSKÝ, Jan ad.: *Paralely, průsečíky, mimoběžky: Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*. Ústí n/L., Albis international 2009, s. 231–246. O výsledky této analýzy opírám teze v následujících odstavcích.
- 3 OTÁHAL, Milan – VANĚK, Miroslav: *Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu. Životopisná vyprávění*. Praha, Lidové noviny 1999; VANĚK, Miroslav (ed.): *Ostrůvky*

Do podobných narativních souvislostí bylo zařazeno i slovo „moc“ – moc mohla získat nadvládu, projevovat ochotu k ústupkům anebo být bezradná a podobně.⁴ Zatímco v jiných oblastech historického bádání se tyto pojmy používají v mnohem obecnějším smyslu (pojem „režim“ zpravidla označuje způsob vlády či politické zřízení, tedy soubor pravidel a norem, „moc“ reprezentuje možnost působit na jiné lidi a usměrňovat jejich jednání), v českých soudobých dějinách se poměrně brzy ustálila představa, že „režim“ byl jakýmsi kolektivním aktérem s vlastní psychologií a záměry. Proti takto vyznačenému aktérovi pak stála „společnost“, představující objekt ovládání a kontroly (objekt nivelizace, likvidace).

Mezi „režimem“ a „společností“ tak byla vytvořena pomyslná dělicí čára, vyznačující sféru manipulativních snah „režimu“, přicházejících z vnějšího světa (ze Sovětského svazu) a snářejících se jako zlá síla na v zásadě nevinnou, protože ovládnutou „společnost“. Do této černobílé šablony (monolitního „režimu“ versus ovládnuté „společnosti“) byla pak zasazena drtivá většina vyprávění o komunistické diktatuře: ať jsme se dozvídali o nastolení diktatury či o útlaku v padesátých letech anebo o reformním hnutí šedesátých let či povaze takzvané normalizace, vždy vedle sebe a proti sobě stály ovládající „režim“ a více či méně ovládnutá „společnost“. Vztah mezi těmito sférami pak byl líčen v podobě jednosměrného ovládání – ze strany „režimu“ směrem ke „společnosti“ zde působily „převodové páky“ (zejména donucení a teror), v opačném sledu, tedy ze strany „společnosti“ směrem k „režimu“, se pak uplatňoval strach, deziluze a oportunistus.

Od samého počátku se v tomto modelu vyskytovaly dost závažné výkladové problémy.⁵ Předně, ze vševládného „režimu“ se důrazem na takto vymezený dichotomický vztah stal hlavní, ba dokonce možná jediný historický aktér, zatímco „společnost“ se stala jen reaktivním polem jeho působnosti. Hybatelem dějin se v tomto výkladu stal „režim“, jemuž společnost buď vzdorovala nebo se mu (pasivně či aktivně) přizpůsobila. S tím souvisí, že zde zůstaly z analýzy zpravidla vytěsněny celé sociální skupiny – jednání lidí totiž bylo možno zařadit do předem daného schématu a rozdat tak jednotlivé role: hrdinných bojovníků proti „režimu“, obětí vystavených jeho represí (takzvaná šedá zóna) a oportunistů. Že aktéři mohli se svým jednáním spojovat jistou racionalitu, kde třeba působily skupinově specifické hodnoty, specifická kolektivní paměť a podobně, a že většina postojů (konformních či opozičních) byla spojena s mnoha ambivalencemi a pochybnostmi, bylo ve vyprávěních o „komunismu“ zapotřebí pečlivě potlačit, aby dostatečně vynikla

svobody: *Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha, Lidové noviny 2002 – zde ve zhuštěné podobě („režim ... aktivity mladých lidí ... sledoval ... omezoval, brzdil a potíral“) viz s. 7.

- 4 KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*. Brno, Společnost pro odbornou literaturu – Barrister & Prncipal 2008.
- 5 Zde je uvádím jen ve zkratkovité podobě; podrobněji jsou všechny výkladové problémy rozebrány v mém zmíněném textu „Diktatura, konsensus, společenská změna“.

předem daná dichotomie mezi ovládajícím „režimem“ a ovládnutou společností. K tomu všemu pak přistoupily problémy spojené s líčením „režimu“ jako všemocného ústrojí pro ovládání a útlak: představy vševládného a perfektně organizovaného aparátu se totiž až příliš nápadně prolínaly s obrazy nefunkčnosti, absence řádu, neefektivnosti atd. Jak je možné, že „moc“ mohla být zároveň (či střídavě?) „totální“ a „bezradná“,⁶ se zde čtenář jen těžko dozví.

„Režim“ jako hlavní aktér dějin (ad a)

Téměř všeobecné přijetí totalitněteoretického modelu začátkem devadesátých let však dle mého názoru nebylo vědomým rozhodnutím, učiněným po zvážení všech jiných možností. Abychom porozuměli podmanivé síle, kterou tento model vyzářoval, je zapotřebí si všimnout příslibů s ním spojených.⁷ Předně, právě model totalitního „režimu“ umožnil navázat na pojetí *disidentských* aktivit, popisovaných převážně v pojmech občanské společnosti, která se staví proti vševládnému státu. V příbězích o bezohledném ovládnutí společnosti „režimem“ bylo možno aktivně se přihlásit k hodnotám, které byly dominantně vnímány jako morálnější. Dále příběh o totálním ovládnutí a jeho nenadálém a spravedlivém konci umožňoval stvrdit představu, že dějiny komunistické diktatury byly *jednosměrným* pohybem k předem známému cíli – že historicky nutným vyústěním celého příběhu bylo zhroucení nenáviděného „režimu“, které otvíralo cestu trvalému naplnění hodnot trhu a demokracie. Konečně poskytoval příběh totálního ovládnutí všemocným „režimem“ možnost rétoricky vykázat zlo do vnějšího světa a vyznačit tak pomyslnou tlustou čáru za minulostí. Součástí tohoto příslibu byl i specificky *exkulpační* účinek, tedy zbavení se odpovědnosti a možné spolupiny: vyslovením příslušné formulky (zlý „režim“ stojící proti ovládnuté společnosti) bylo možno přísahat, že zlo pochází z jiného světa („režim“, snášející se jako vnější zlá síla ze Sovětského svazu), odkud bylo násilím implantováno do nevinné společnosti.

Spíše okrajový zájem o sociálněhistorické bádání v devadesátých letech tak nebyl nahodilým jevem; a nebyl ani důsledkem toho, že by čeští historici narozdíl od svých německých nebo amerických kolegů *neměli čas* na výzkum společnosti v diktatuře a na kladení náročnějších otázek. Omezený zájem o sociální a kulturní dějiny, domnívám se, souvisel s tím, že důkladný sociálně- a kulturněhistorický výzkum se výše zmíněné terapeutické funkci vzpírá – že chce-li dostát nároku otevřenosti vůči všem pramenům, které dnes máme k dispozici, musí podrobit analýze celé spektrum postojů, zájmů a hodnotových orientací, s nimiž aktéři v podmín-

6 Viz KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa*. „Bezradnost“ se zde dokonce dostala do názvu jedné z kapitol.

7 I zde musím postupovat jen zkratkovitě; pro porozumění všem třem funkcím, které přijetí totalitněhistorického modelu plnilo (tedy návaznost na disidentskou tradici, teleologie a exkulpace), viz PULLMANN, M.: *Diktatura, konsensus, společenská změna*.

kách diktatury spojovali své jednání (a neomezovat se na schematické rozlišení odporu, pasivního přijetí a oportunistu). Historici zde tak musí otevřít své hledí a připustit, že motivací ke konformitě nemusel být jen vědomý oportunismus nebo strach, nýbrž skupinově specifické představy o naplněném životě a třeba také specifická kolektivní paměť (na první republiku, Mnichov, okupaci a podobně); a že naopak motivací k nonkonformnímu chování nemusela být jen vize hrdinného odporu proti „režimu“ a jeho represivním složkám, ale třeba náboženské nebo pacifistické (či jakkoli jinak ideově orientované) motivy, případně osobitý výklad ideálu „socialismu“, jemuž odporovala existující praxe, a podobně. I letmý pohled do každodenního světa lidí, do sféry jejich představ o naplněném životě, do navykých způsobů jednání a podobně prozrazuje, že život v podmínkách diktatury představoval vše možné, jen ne stav totálně ovládnuté společnosti.

V této situaci se před českými historiky otvíraly dvě možné cesty, pokud chtěli zůstat věrni totalitněhistorickému modelu. Buď se museli úzkostlivě vyhýbat analýze všeho, co by mohlo ukázat pluralitu každodenních strategií, vynalézavost lidí vůči disciplinačním nárokům, prohlubování nespokojenosti, anebo naopak souběh životních cílů lidí s nároky na konformitu a podobně. Řešením bylo v tomto případě důsledné lpění na stranických či policejních pramenech, v nichž se *nároky* na absolutní vládu komunismu a totální kontrolu života lidí skutečně nacházejí (a ze sebelegitimačních důvodů dokonce často stojí v popředí).⁸ Jinou možností, zejména v případě, že pluralita společenských aktivit byla nepřehlédnutelná (studenti, inteligence), pak bylo sledovat tyto skupiny z perspektivy jejich vztahu k mytickému „režimu“ a rozdat tak předem příslušné role – role hrdinné opozice proti „režimu“, jeho pasivních obětí, anebo role mrzkého pomahačství.⁹

Zahraniční historiografické diskuse (ad b)

Ani téměř důsledné vytěsnění zahraničních diskusí, charakteristické pro soudobé dějiny, nelze dle mého názoru pojímat jako vědomé rozhodnutí historiků. Kromě námahy spojené se soustavným zpracováváním bohatých zahraničních diskusí zde totiž stály (a dodnes stojí) v cestě mnohé konceptuální rozdíly. Jednu z hlavních odlišností lze najít v pojetí *moci*. Ať se zahraniční badatelé soustředili na výzkum každodenního života v diktatuře¹⁰ či kladli důraz na míru osvojení oficiálních ideo-

8 Viz KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa*; viz k tomu i starší práce Karla Kaplana.

9 Viz OTÁHAL, Milan: *Studenti a komunistická moc v českých zemích: 1968–1989*. Brno, Dokořán 2003; TÝŽ: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu: Kruh nezávislé inteligence*. Brno, Doplněk 1999.

10 FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. New York – Oxford, Oxford University Press 1999.

logických vzorců,¹¹ ať studovali diskurzivní strategie pro dosahování (či předstírání) společenského konsenzu¹² anebo zdůrazňovali roli „opatrovnícké“ státní regulace,¹³ ať podrobili analýze materiály represivního aparátu¹⁴ anebo se studiem denků či s pomocí metody orální historie snažili rozkrýt dobové mentální horizonty,¹⁵ převažuje u nich mnohem obezřetnější práce s kategorií moci: moc zde vystupuje spíše jako vzájemný vztah, a nikoli v podobě prostého vykonání příkazu a poslušnosti. Jakkoli mohl tento vztah být velmi asymetrický, byly obě strany na sobě vždy závislé – neboť panství se může stabilizovat jediné tam, kde je moc uznána z obou stran (jakkoli nerovnoměrně rozloženého) vztahu.¹⁶ Do popředí badatelských zájmů se tak dostaly způsoby osvojení mocenských hierarchií, vyjednávání o platnosti dobových nároků a oficiálně proklamovaných cílů, souběh každodenních strategií lidí a stranických nároků na poslušnost (anebo naopak rozpory a růst nespokojenosti lidí), způsoby prezentace (předstírání) normality poměrů a profesionality rozhodování, vývoj kolektivních identit a případný souběh (či rozpory) v jednotlivých vrstvách identifikace lidí (národní symboly, pojetí skupinové cti, kolektivní paměť a podobně).

Lze soudit, že jelikož z těchto studií a knih nevyzařovalo prvoplánové rozlišení mezi monolitním „režimem“ a ovládnutou společností, byla v českém prostředí většina této zahraniční historiografické produkce ponechána prostě stranou. Přitom dnes nejde ani o mechanickou aplikaci zahraničních výkladových modelů, ani o jejich vyzdvížení do pozice závazné normy. Spíše je zapotřebí zkoumat, o jaké představy se opírá jejich téměř úplné vytěsnění – a posléze zvážit, zda naopak v dnešní situaci, kdy se pod tíhou svědectví pramenů a neřešených výkladových problémů pomalu rozpadá totalitněhistorické vyprávění, nemohou bohaté zahraniční diskuse přeci jen nabídnout pojmové nástroje a metodické postupy pro rozpracování výkladových modelů nových, které by pomáhaly vysvětlit různé stránky státního socialismu v Československu.

- 11 KOTKIN, Stephen: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley, University of California Press 1995.
- 12 SABROW, Martin: *Geschichtsdiskurs und Doktrinesgesellschaft*. In: TÝŽ (ed.): *Geschichte als Herrschaftsdiskurs: Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2000, s. 9–35.
- 13 JARAUSCH, Konrad: *Care and Coercion: The GDR as Welfare Dictatorship*. In: TÝŽ (ed.): *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR*. New York – Oxford, Oxford University Press 1999, s. 49–69.
- 14 K sociálním a kulturním dějinám východoněmecké policie viz vynikající práci: LINDENBERGER, Thomas: *Volkspolizei: Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat 1952–1968*. Köln/R., Böhlau 2003.
- 15 HELLBECK, Jochen: *Revolution on My Mind: Writing a Diary Under Stalin*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2006.
- 16 LINDENBERGER, Thomas: *Die Diktatur der Grenzen*. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 1999, s. 13–44.

Veřejný vliv historiků (ad c)

Ve vztahu k širší veřejnosti měla volba totalitněhistorického slovníku po roce 1989 rovněž svou přitažlivost. Kromě možné symbolické participace na velkém příběhu osvobození totiž právě totalitněhistorický model historikům poskytl určitou míru vlivu, a tím snad i pocit jistého společenského uznání. Předně, postavil historiky do role veřejné morální autority, která retrospektivně umí identifikovat „morální krizi národa“,¹⁷ „naroubování“ cizího zřízení na československou společnost,¹⁸ převrácení hodnot¹⁹ a podobně (komunismus) a vykreslením této negativní fólie poskytnout opory pro dnešní identifikaci s hodnotami trhu a demokracie (které tak mají znamenat nejen definitivní nápravu dřívějších neblahých poměrů, ale též návrat k „přirozeným“ hodnotám). S tím pak úzce souvisí, že historikům připadla autorita poskytovat jakési sekulární rozhršení všem těm, kdo se rozhodli nadobro rozejít s „komunismem“: stvrzením představy, že zlo pochází z jiného světa („režim“, který přicházel ze Sovětského svazu), bylo možno podpořit přesvědčení, že stačí provést dostatečně hlubokou ideologickou, institucionální i personální očistu, aby se společnost od zla definitivně osvobodila. Historici mohli vyznačit existenci jakési tlusté čáry za minulostí, kterou by pokud možno nikdo neměl překračovat ani zpochybňovat.

Jen nedávno se stala viditelnou další pravomoc vyplývající z takto nastavené společenské funkce soudobých dějin. Historik zde totiž může s jistou mírou libovůle určovat, kdo je dnes morálně poskvřen a kdo nikoli – a tím i manipulovat s pojetím lidské důstojnosti; neboť platí-li předpoklad, že spolupracovat s „režimem“ znamenalo zaplést se se zlem, pak mají všichni ti, kdož jakýmkoli způsobem spolupracovali, důstojnost jen omezenou. Historikovi pak stačí si jen vybrat (osobu, období, kontext). Nedílnou součástí českého veřejného života se staly pravidelné teatrální a dosti ponižující výstupy, vystavující příběhy různých lidí (Zdena Salivarová, Josef Tošovský, Milan Kundera a další), tak aby je bylo možno veřejně zostudit (způsobem dramaturgicky nápadně připomínajícím stalinské „strhávání masek“) a na těchto příkladech znovu a znovu demonstrovat, že zlo pochází z jiného světa (a dotyční se nestyděli s ním uzavřít tiché spojenectví). Zde, domnívám se, zpozorněla i ta část veřejnosti (akademické či širší politické), která dosud považovala příběhy o totalním ovládnutí – a tím i dichotomii zlého „režimu“ a ovládnuté společnosti – za jakousi samozřejmost.

17 Viz OTÁHAL, M.: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu*, s. 16.

18 Viz KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa*, s. 7.

19 TÝŽ: *Proměny české společnosti 1948–1960*, sv. 1. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 5.

Sociální dějiny

O to významnější jsou indicie, že navzdory hegemonii totalitněhistorického výkladu nezůstaly české soudobé dějiny bez prací, které svým badatelským zaměřením a výsledky snad otevírají novou etapu v bádání. K diskusi totiž byla předložena řada publikací naznačujících nové interpretace a nabízejících průhled do dosud neprobádaných oblastí života lidí v období státního socialismu; ať se zaměřují na sociální konflikty, podoby vyjednávání mezi aktéry i skupinami, na utváření a destabilizaci panujících hierarchií a zájmů anebo se zabývají nezávislými iniciativami a každodenním životem lidí v diktatuře, svými výsledky a pojetím tyto práce vybízejí k nové reflexi současného stavu bádání, analytických nástrojů, možných kontinuit a podobně. Rád bych zde rovněž hájil tezi, že tyto práce – právě svým důrazem na společenské procesy v podmínkách diktatury – vyznačují postupný vnitřní rozpad totalitněhistorického výkladového modelu.

Lze je volně rozčlenit do dvou skupin. Do prvního okruhu bych zařadil ty badatelské přístupy a práce, které se zaměřily na analýzu různých společenských skupin, přitom však chtěly v zásadě zůstat věrné totalitněhistorickému modelu. Že dynamiku socialistické diktatury nelze vysvětlit bez vývoje postojů různých společenských vrstev (studentstva, inteligence a podobně), vyplývalo již z prací Milana Otáhalo; jednotlivé postoje historických aktérů zde sice překročily práh viditelnosti pouze v návaznosti na možnost zařazení do pomyslného vztahu k „režimu“ (tedy do kategorií opozice, přízpusobení a pomahačství), přesto však již zde bylo zřejmé, že společnost v podmínkách diktatury byla více než jen pasivním polem ovládnutí a manipulace.²⁰ Na tento způsob výkladu navazují i práce Centra orální historie, založeného v roce 2000 při Ústavu pro soudobé dějiny. Za cíl si tento projekt vytkl prozkoumat dějiny diktatury zdola, postihnout motivace aktérů a jejich proměny v čase, utváření a změny rozhodovacích procesů (a tím patrně i podob vyjednávání) a podobně.²¹ I když rozlišování postojů podle vztahu k „režimu“ je v definici projektu stále dosti patrné (už jen uchováním kategorizace „odpor – šedá zóna – elity“), přeci jen se projekt musel vzdát, pokud chtěl otevřít průhled do světa různých sociálních skupin, prvoplánové heroizace odporu a demonizace komunistických elit. Poskytl tak první důležité vhledy do myšlenkových vzorců v různých společenských vrstvách.

Že zde totalitněhistorický narativ přeci jen stojí v cestě plnému rozvinutí všech potenciálů obsažených v metodě orální historie, lze představit na dvou úkazech. Jedním je totiž metodologického rázu spočívající v nápadném splývání dvou ana-

lytických kategorií: dnešního výkladu minulosti a tehdejší perspektivy aktérů.²² Že se dnes lidé často snaží zaujmout konformní postoj vůči dominantnímu výkladu minulosti (věděl jsem, že to špatně dopadne; komunismus není reformovatelný, protože je svou povahou totalitární; a podobně), ještě neznamená, že jejich výpověď odráží tehdejší postoje a hodnotové orientace. Je-li smyslem orální historie rekonstrukce mentálních a hodnotových horizontů, která umožní vysvětlit připravenost historických aktérů k jisté formě jednání (opoziční či konformní), pak by této rekonstrukci možná pomohlo pečlivější rozlišení dnešních pojmů a interpretací, které lidé často prostě mechanicky přebírají, aby implicitně podepřeli své právo o sobě vypovídat, od tehdejších hodnotových orientací, které jsou v jejich svědectvích různě rozsety. Dosavadní neochota historiků odlišit tyto dvě perspektivy není důsledkem jejich váhavosti, ale zasazení všech jevů a výpovědí do apriorně daného rámce – předpokládají-li totiž, že existoval „režim“ a že tento „režim“ byl „totalitní“, pak je přece velmi svůdné přinášet svědectví, v nichž pamětníci sami stvrzují, že komunistický režim byl totalitní (a že to už tehdy věděli a podobně). Konformita lidí vůči dnešním interpretacím tak slouží jako důkaz platnosti modelu. K tomu přistupují některé hodnotící výroky dokládající, že výsledky analýzy nakonec protřečí apriornímu předpokladu totalitního „režimu“; příznačnou je v tomto smyslu formulace ze závěru *Sta studentských revolucí*: „Ani totalitní režim nebyl s to ovládnout člověka v celé jeho složitosti.“²³

Velké množství nového empirického materiálu – a tedy i analýzu dosud málo známých (či zcela neprobádaných) oblastí společenského života v období komunistické diktatury – přinesl i sborník *Ostrůvky svobody*, zaměřující se na aktivity mladé generace v Československu období „normalizace“ (zejména v osmdesátých letech). Metafora „ostrůvků“ zde sice zatím nevede k diskusi o tom, jak byly na každodenní úrovni vyjednávány hranice diktatury (nýbrž naopak chce evokovat představu „svobody“ oddělené pevnou hranicí od „režimu“), přesto však přinesla důležité podněty pro další diskuse – mimo jiné i tím, že odkryla pestrou škálu postojů a mnohost každodenních strategií lidí v podmínkách diktatury. Na mnoha místech – v rekonstrukci odpírání vojenské služby, nábožensky motivovaných aktivit, rockové a punkové vlny atd. – sborník dokládá vynalézavost lidí tváří v tvář disciplinačním nárokům, četnost nekonformních interpretací, rozpory a ambivalence v chápání těchto činností a podobně. Zařazení těchto zjištění do totalitněhistorického modelu (s předpokladem monolitního „režimu“ a ovládnuté společnosti) je pak nesmírně obtížné, či dokonce snad zcela nemožné. Pavel Kolář ve své důkladné

20 OTÁHAL, M.: *Studenti a komunistická moc v českých zemích*; TÝŽ: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu*.

21 Viz http://www.coh.usd.cas.cz/pages_cz/centrum.htm, stav k únoru 2009.

22 Velmi výrazně je to patrné ve sborníku: VANĚK, Miroslav (ed.): *Mocní a bezmocní? Politické elity a disent v období tzv. normalizace. Interpretativní studie životopisných interview*. Praha, Prostor 2006.

23 OTÁHAL, M. – VANĚK, M.: *Sto studentských revolucí*, s. 193.

recenzní stati²⁴ nedávno upozornil na tvrzení ze závěru *Ostrůvků svobody*, které se perfektně doplňuje s výše uvedeným konstatováním o „totalitním režimu“, jenž nemohl či neuměl totálně ovládat, a které asi nejlépe vystihuje napětí mezi výkladovými předpoklady (zejména monolitního „režimu“) a svědectvím pramenů: „Různé názory na rockový festival panovaly i uvnitř komunistického monolitu.“²⁵

Do druhé skupiny bych zařadil práce, které vzaly vážně výzvy obsažené v metodologických diskusích a promlouvající k nám z pramenů a rozhodly se rozejít s terapeutickou funkcí, již poskytuje totalitněhistorické vyprávění. Snad dokonce lze texty z pera Muriel Blaive, Petera Heumose a Lenky Kalinové²⁶ označit za práce otevírající novou etapu v českých soudobých dějinách. Tím, že se definitivně vzdaly snahy přistihávat dějiny komunistické diktatury podle modelu zlého „režimu“, tyto práce umožnily tematizovat otázky, které jsou pro vysvětlení dlouhé stability diktatury klíčové: Jaké významy spojovali aktéři se svým jednáním v podmínkách diktatury? Jakými proměnami procházely skupinově specifické představy o naplněném životě? Kde docházelo k souběhu každodenních strategií s disciplinačními nároky strany a kde se naopak kultivovaly kritické postoje? Za jakých okolností překročily zkušenosti a kritické postoje práh artikulovatelnosti a staly se základem nonkonformního jednání? Kde vedlo toto nonkonformní jednání k podkopávání existujících hierarchií? A nemohlo zas jiné nonkonformní jednání působit afirmativně – a vést tedy paradoxně ke stabilizaci existujících hierarchií? Jak se v návaznosti na proměny legitimacy měnila institucionální a organizační struktura diktatury? Na tyto a podobně zaměřené otázky bychom v české historiografii devadesátých let ještě marně hledali odpověď (či alespoň výkladovou hypotézu); jsou-li však dnes nastoleny, těžko je lze pominout.

Výkladové problémy spojené s modelem totalitního „režimu“ se francouzská historička Muriel Blaive rozhodla vyřešit zaměřením analýzy na mentální horizonty lidí v padesátých letech. Ve své práci *Promarněná příležitost*, zkoumající příčiny toho, že v Československu roku 1956 nevzniklo hnutí srovnatelné s polským či maďarským vzednutím odporu, shromáždila množství materiálu, pod jehož tíhou se rozpadla dosavadní výkladová struktura, postavená na protikladu mezi podřízeností vůči Sovětskému svazu (adekvátně: zlým „režimem“) a demokratickými kořeny Komunistické strany Československa (adekvátně: ovládnutou společností).

24 KOIÁŘ, Pavel: Langsamer Abschied vom Totalitarismus-Paradigma? Neue tschechische Forschungen zur Geschichte der KP/Sch-Diktatur. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, roč. 55, č. 2 (2006), s. 253–275.

25 VANĚK, M.: *Ostrůvky svobody*, s. 230.

26 BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001; HEUMOS, Peter: „*Vyhráme si rukávy, než se kola zastaví!*“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha, ÚSD AV ČR 2006; KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha, Academia 2007.

Namísto toho pak Muriel Blaive položila důraz na kolektivní paměť a diskurz národní identity, zejména trauma Mnichova, pozitivní obraz Sovětského svazu, prezentaci národních zájmů a podobně, které lidem v Československu roku 1956 ve svém souhrnu účinně zabránily vnitřně se ztotožnit a solidarizovat s maďarskými revolučními událostmi. Poválečné Československo bylo (narozdíl od Maďarska) ušetřeno kořistění a deportací, působil zde nadto silný ořez z Mnichova, vyznačující pro aktéry nutný odklon od závislosti na Západu a definitivní návrat do slovenského společenství, navíc bylo vždy snadné oživit negativní obrazy Maďarska a Polska z doby války; Muriel Blaive všechny tyto faktory přesvědčivě ukazuje jako motivy, které bezpečně podpíraly pozitivní obraz Sovětského svazu i KSČ a které nakonec zabránily procesu delegitimizace, v němž by se objektem lidové averze staly existující hierarchie.

Předmětem badatelského zájmu Petera Heumose v knize „*Vyhráme si rukávy!*“ je průmyslové dělnictvo v padesátých letech. Heumos zde studuje formy konfliktů a jejich řešení v průmyslových podnicích: vzhledem ke zřetelnému ústupu stávek (jakožto způsobu artikulace zájmových konfliktů) do pozadí se těžiště vyjednávání přesunulo k jiným projevům nespokojenosti a formám protestu – buď směrem k individuálním strategiím odporu anebo protestům malých kolektivů (brigád). Na příkladech oficiálních kampaní za vyšší produktivismus a jejich téměř fatálního ztroskotání pak Heumos ukazuje, že dělníci disponovali řadou možností, jak mařit oficiální požadavky a cíle, rozvíjet strategie a taktické postupy, které jim umožňovaly hájit vlastní zájmy (normy, mzdy, prémie), aktivně vznášet požadavky podle svých představ o spravedlivém uspořádání (ohledně voleb do závodních rad, pracovní doby, zásobování). Ačkoli Heumosovo líčení může na některých místech vzbuzovat dojem idealizace dělnické kultury (která se zde vždy úspěšně vymaňuje ze svého sepětí se státem a je základem autenticky dělnické politické vůle), poskytují jeho texty jasné doklady, že dělníci představovali vše možné, jen ne masu energie podřizující se nebo vzpírající se „režimu“. Nadto byly dělnické protesty převážně zaměřeny nikoli proti politickému systému, ale k jeho proměnám a přizpůsobení, tak aby lépe vyhovoval představám dělníků o spravedlivém uspořádání. Největší význam pro revizi totalitněhistorického výkladu má však samo mikrohistorické zaměření Heumosových analýz: zcela jasně se zde ukazuje, že retrospektivní ohraničení sfér – co už je „režim“ a co ještě společnost – nedává při bližším pohledu k historickým aktérům a jejich životnímu světu žádný smysl.

„Společenské proměny“

Jelikož byla tato diskuse otevřena primárně v návaznosti na vydání knihy o „společenských proměnách v čase socialistického experimentu“ z pera Lenky Kalinové, stojí za to jí věnovat trochu více pozornosti. Do středu zájmu se zde dostaly ty oblasti života lidí, které lze souhrnně označit pojmem „sociální stát“ – zdravotnictví, školství, systém zaměstnanosti a podobně. Závažnost této perspektivy zkoumání se ukazuje zejména tam, kde je potřeba vysvětlit stabilizaci nových mocenských vztahů, jejich osvojení ze strany lidí, avšak také strukturální dysfunkce po roce 1948

a s tím související změny poměrů v padesátých i šedesátých letech. Sociální systém nejenže vymezoval rámec pro jednání aktérů, ale představoval též důležitý legitimační faktor, ideologicky ospravedlňující zásahy do stávající sociální struktury.

Odtud se otevírá dvojí možné čtení knihy. První lze volně označit jako strukturně-funkcionalistické: položíme-li důraz na jednotlivé segmenty sociálního systému – na sociální politiku, systém vzdělávání, poskytování zdravotní péče, postavení odborů a závodních rad a podobně – a zaměříme-li se na jejich efektivnost a vnitřní rovnováhu, můžeme usuzovat na možnosti udržet nové hierarchie rozhodování. Kalinová podrobně a přesvědčivě ukazuje, že hluboké systémové dysfunkce byly zejména v padesátých letech charakteristické pro většinu sledovaných oblastí, v nichž se postupně oslabovaly nejdůležitější atributy funkčních sociálních systémů: adaptabilita na nové podněty, efektivní dosahování stanovených cílů, úspěšná integrace lidí do funkčních vazeb i stabilita sociálních institucí. Abychom nicméně porozuměli připravenosti lidí přijmout mimořádnost existujících poměrů (anebo naopak vysvětlili jejich nespokojenost, či dokonce protestní potenciál), je zapotřebí zapojit jiné čtení, které kniha rovněž nabízí a které klade důraz na anatomii sociálních konfliktů, na formy osvojení nových hierarchií a ideologických vzorců, na podoby společenské konformity či potenciály sociální kritiky. Kromě efektivnosti sociálních systémů autorka sleduje podoby jejich ospravedlnění, příklon lidí k myšlence socialismu a radikální verzi společensko-politických změn, formy kolektivní paměti, otevírající toleranci vůči dočasné represí, ale i zklamání očekávání lidí tváří v tvář nárokům a omezením stabilizující se diktatury.

Na pozadí těchto faktorů se do jiného světla dostaly obvyklé mezníky, jimiž bývá vyznačován nástup či proměny diktatury – například únor 1948 zde ztrácí význam fatálního předělu: Kalinová naopak ukazuje, že sociální či právní změny po únoru byly často pokračováním a radikalizovanou verzí experimentů zahájených bezprostředně po skončení války, ať se týkaly vlastnických vztahů, forem přerozdělování a podobně. Tam, kde zjišťuje diskontinuitu (například v proměně systému sociálního pojištění v model sociálního zabezpečení), zase vystupují do popředí mnohem pozdější předěly. Autorka nadto důsledně zasazuje sledované sociální experimenty do světových souvislostí – například poválečným pokusům řešit sociální otázku porozumíme teprve tehdy, když opustíme oblast národních dějin a analyzujeme je v kontextu tehdejších diskusí o americkém „Novém údělu“ (*New Deal*) anebo britském Beveridgeově plánu.

Rámecem diskusí a rozhodování se však po roce 1948 postupně stával sovětský blok. Máme-li identifikovat tento proces jako odchýlení, jako svého druhu poruchu ve vývoji, potřebujeme mít přeci jen k dispozici normativní měřítko, na jehož pozadí lze takové hodnocení formulovat. V historické produkci se přitom setkáváme s dvojitým přístupem k normativním otázkám: historici buď *a priori* předpokládají vyhraněnou hodnotovou strukturu a považují ji za vyšší historickou pravdu (v soudobých dějinách viz zmíněné rozlišení, že komunismus rovná se zlo, zatímco všichni jeho oponenti reprezentují dobro), což má nepřijemné výkladové následky v podobě ahistorických soudů (aktéři žádoucí strany jsou *vždy* hrdinové, zatímco přívrženci nežádoucí strany jsou automaticky iracionální, pomýlení,

zmanipulovaní či prostě zlí); anebo se badatelé snaží normativní dimenzi potlačit jejím převedením na funkcionální či jiné kategorie (což je nakonec stejně vrací k základní otázce, které uspořádání je vlastně žádoucí). Lenka Kalinová nechce jít ani jednou z těchto cest: ví, že hodnotovým stanoviskům se ani v historické analýze nelze vyhnout, že však zároveň robustní a nereflektovaný moralismus má pro historickou práci zničující následky, protože předem rozděluje příslušné role a zastírá tak průhled do světa lidí s jeho mnohoznačností a proměnami. Stanovisko autorky tak lze rekonstruovat spíše z náznaků, které jsou v knize roztroušeny – klade přitom důraz na *sociální práva* („vzdělání ... chápeme jako součást aktivní sociální politiky a jeho získávání jako právo občanů“) a na *demokratickou participaci* lidí. Navzdory rozptýlenosti odkazů, z nichž lze autorčino normativní stanovisko rekonstruovat, je nepochybným pozitivem práce, že se vůbec odvážila do tohoto terénu vstoupit.

Nejvýraznější přínos Lenky Kalinové zde nicméně spočívá v analýze změn v sociálním systému sledovaného období a v důrazu na osvojení funkcionálních imperativů v sociální praxi. Kalinová do svého výkladu integrovala řadu skutečností, které zůstaly v totalitněhistorických výkladech buď vytešněny anebo v tichosti přehlíženy – příklon nejen dělnictva, ale i značné části poválečné inteligence, k ideálu socialismu a k uskutečnění radikálních změn, kolektivní paměť na starší útlak jako zdroj tolerance vůči represí (pojímané jako exemplární a dočasné!), legitimační funkci odbornictví a obrazu profesionalizace (viz například zdravotnické rady!); v opačném sledu ale také erozi legitimacy odborů tváří v tvář jejich konformitě v padesátých letech, jejich opětovný vzestup v letech šedesátých a podobně. Dnes je skutečně nadmíru důležité „naplnit“ diagnózu komunistické diktatury lidmi „z masa a kostí“ – lidmi, kteří měli také své osobní zájmy a své představy o naplněném životě, kteří svou energii i stávající instituce využívali pro dosahování cílů, jež nemusely mít s oficiální ideologií ani prospěchářstvím nic společného, a naopak třeba důsledně uplatňovali ideologické vzorce tam, kde to vedlo jen k systémovým dysfunkcím a podobně. Že se Lenka Kalinová rozhodla otevřeně se rozejít s totalitněhistorickým výkladovým vzorem, redukcijícím aktéry na poslušné uniformní roboty či ovládnuté oběti, a že se naopak pečlivou analýzou společenských procesů zaměřila na postižení celkových systémových změn, jejich legitimacy a případných dysfunkcí, lze považovat za nejvýznamnější aspekt celé knihy.

Dnes již je jasné, že stabilizace i proměny diktatur byly zakořeněny v sociální praxi (tedy v procesu každodenního vyjednávání nejrůznějších zájmů a vizí, v kolektivním jednání aktérů), že nebyly automatickým prodloužením mocenských příkazů či systémových dysfunkcí. Autorka možná ne úplně uspěla v členění a pře-

hlednosti výkladu – jednotlivé argumenty nejsou vždy završeny a plně propojeny s myšlenkami a postupy následujícími. Navíc text není zcela konkrétní ve všech detailech; na některých místech autorka sama prozradila, že nechává otevřený prostor dalšímu bádání – viditelné je to také tam, kde použila zkratkovitá či obecnější tvrzení jako „garnitura měla větší prostor pro“, „ve veřejném mínění přetrvávala nedůvěra“, „ozývaly se hlasy volající po větší suverenitě odborů“ a podobně. Na těchto místech se nabízejí otázky po vývoji a vnitřní gramatice kolektivního jednání lidí: Jak byly požadavky artikulovány? Kdo je vlastně artikuloval? Jaké to vyvolávalo další reakce? Vedly k upevnění existujících hierarchií? Anebo naopak k jejich destabilizaci? Lze doufat, že právě tímto směrem se bude bádání o našich nedávných dějinách ubírat.

Závěrem

Rozvíjení kulturně- a sociálněhistorických přístupů v soudobých dějinách bude nejspíše spolupodmíněno rychlostí, s jakou bude vnitřně erodovat totalitněhistorický model. Na straně jedné má tento model pro mnoho historiků dodnes obrovskou atraktivitu, souvisící zejména s tím, že poskytuje možnost relativně pohodlně a rychle se zorientovat ve složitém terénu komunistické diktatury a ujistit se přitom, že zlo je nutně vykázáno do vnějšího světa, od něhož nás spolehlivě chrání tlustá čára za minulostí (za „režimem“, který se přece již zhroutil). Na druhé straně jsou vidět neklamné známky toho, že se tento model vnitřně rozpadá – že svou rigiditou nemůže obstát před nároky vědecké otevřenosti; že nemůže donekonečna vytěšňovat analýzu těch pramenů, které mu protiče, ani se vyhýbat kritickým diskusím, poukazujícím na jeho značně problematickou metodologii. Asi nelze odhadnout, jak rychle se v českém prostředí etabluje debata o různých modelech, které by složité vztahy ovládnutí v prostředí diktatury adekvátně popsaly a vysvětlily jejich proměny – a zda se v tomto ohledu spíše opře o zahraniční nabídku (model opatrovnické diktatury, diktatury konsenzu, dějiny každodennosti, praxeologické přístupy a další) anebo zda najde dostatek empirického materiálu a intelektuálních kompetencí k rozpracování koncepcí vlastních.

Možná k této proměně soudobých dějin a k prohloubení kulturně- a sociálněhistorického výzkumu nakonec přispěje i důležitý politický faktor: totiž proměna funkce, kterou model totalitního „režimu“ plní ve veřejném prostoru. Holdování totalitněhistorickému narativu v podmínkách jeho viditelné *politizace* má totiž zcela opačný efekt: namísto veřejné úcty (za schopnost identifikovat zlo v minulosti a poskytnout sekulární rozhřešení) totiž indikuje, že s vědeckou nestranností zde něco není v pořádku, a stává se tak zdrojem delegitimizace celého oboru – jak v očích většiny exaktních vědců, tak i archivářské obce, mnoha badatelů v příbuzných humanitních oborech a postupně i ve velké části širší veřejnosti. Reakcí totalitněhistoricky zaměřených badatelů je paradoxně zintenzívnění důrazu na „totalitní“ povahu „režimu“ (a celkově snahu „demaskovat“ komunismus), což sice opět dokonale vyhovuje stranickým aparátům, nicméně dále prohlubuje delegitimizaci oboru.²⁸ Totalitně zaměřeni historici se tak patrně chytají do pastí, kterou si

sami nastražili: nejenže se dobrovolně nechali vyvlastnit ve svém právu na svobodu bádání (které je dnes spolurčováno stranickými aparáty), nejenže se jejich analytické nástroje (totalitní „režim“ versus ovládnutá společnost) mohou stát snadným terčem posměchu, ale ztratili asi i větší část veřejné úcty, která historikům soudobých dějin ještě v devadesátých letech náležela.

Proměna veřejného uznání soudobých dějin podtrhává význam volby mezi analýzou diktatury a „demaskováním“ komunismu. Primárně totiž dnes asi nejde o to, k jaké verzi kulturně- a sociálněhistorického bádání se přikloníme (zda navážeme na Muriel Blaive, Petera Heumose, Lenku Kalinovou, prohloubíme orálněhistorický výzkum či půjdeme ještě dalšími směry), ale s jakými celkovými cíli svou badatelskou práci spojíme – zda dáme přednost nereflektované morální funkci, tedy bezprostřední nápravě křivd, demonstrativnímu zapuzení zla a sekulární podobě rozhřešení, anebo zda vyhovíme raději nárokům kritické vědy s jejími požadavky metodologické otevřenosti, kladení náročných otázek, reflexe vlastních hodnot a pojmových nástrojů, a zejména pak kritického střetávání různých výkladových modelů.

28 Sem lze zařadit vlastně celou činnost nově založeného Ústavu pro studium totalitních režimů. Již sám pokus uzákonit totalitněhistorický výklad – začlenit jeho rétoriku do právního řádu státu a povýšit tím model „totality“ do pozice státní doktríny (viz „Zákon ze dne 8. června 2007 o Ústavu pro studium totalitních režimů a o Archivu bezpečnostních složek a o změně některých zákonů“) – napovídá, že se zde definitivně opouští vědecký étos a jednotlivé výpovědi se stávají závaznou normou, podpírající především stranické a státní zájmy.

Předplatné na ročník XVI (2009), tj. 4 čísla:

300,- Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce

350,- Kč (včetně poštovného) pro instituce

Předplatné pro zahraničí:

60 euro (včetně poštovného) pro jednotlivce

75 euro (včetně poštovného) pro instituce

Cena ve volném prodeji 88,- Kč za jedno číslo, 176,- Kč za dvojčíslo

Objednávky přijímá:

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40,

tel.: 257 286 347

fax: 257 531 121

E-mail: dvorak@usd.cas.cz

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i.

Obálka Aleš Lederer

Resumé Derek Paton

Překlady Kateřina a Markéta Tlachovy, Alice Flemrová, Petr Dvořáček

Sazba Ondřej Huleš

Vytiskla Tiskárna Vězeňské služby Pankrác.

Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR dne 16. 4. 1993
pod číslem MK 6475.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., 2008

SOUDOBE DĚJINY

XV / 3-4

ÚSTAV PRO SOUDOBE DĚJINY AV ČR, v. v. i.

